

LATEN WE EUROPEANEN BLIJVEN

Dames en heren,

Ik wil allereerst de organisatoren van dit gebeuren bedanken voor hun vriendelijke uitnodiging. Als ik denk aan het niveau van mijn voorgangers op deze plek, kan ik de beslissing om op die uitnodiging in te gaan alleen maar beschouwen als een van de overmoedigste die ik ooit heb genomen.

Ik wil het in deze State of the European Union hebben over de state of the European mind. Over wat zich tussen onze oren afspeelt. Daar is iets mee aan de hand.

Om te beginnen heeft het zelfvertrouwen van de Europeaan een flinke deuk gekregen. Ooit deelden we wereldwijd de lakens uit en gingen we verre landen beschaven. Vandaag moeten we in diezelfde landen fondsen bij elkaar bedelen om onze economie en onze munt overeind te houden. We worden aan alle kanten bijgebeend, volgens sommigen al voorbijstoken. Ooit dachten we dat we aan de spits van de beschaving stonden en dat het een kwestie van tijd was voor iedereen ons verlichte voorbeeld zou volgen. Vandaag moeten we wennen aan de ervaring dat onze westerse waarden niet overal zonder meer worden omarmd.

In vele Europese landen wordt vandaag gediscussieerd over identiteit. In Nederland, Frankrijk, Duitsland, ook hier bij ons. Dat getuigt al evenmin van veel zelfvertrouwen. Alsof we als pubers de grote wereld instappen en ons afvragen: wie zijn wij en welke richting moeten we uit?

Intussen zijn we ook goed op weg om het ongelukkigste deel van de wereld te worden. Dat is op zich een vreemde zaak. Mondiaal bekeken behoren we tot de happy few. Vergeleken bij de gemiddelde aardbewoner is elke Europeaan rijk. In Europa heersen vrede en rechtszekerheid. We zijn vrij in ons doen en laten, we kunnen wonen waar we willen, trouwen met wie we willen. Geen enkele Europeaan komt om van de honger of moet op de vlucht voor geweld. Op papier zouden we het tevredenste deel van de wereld moeten zijn. Maar alles wijst erop dat dat niet zo is. In ons eigen land slikt een op de negen mensen antidepressiva. Elke dag plegen drie Vlamingen zelfmoord. Volgens het European College of Neuropsychopharmacology lijdt een op de drie Europeanen aan een psychische stoornis. Angstaanvallen en paranoia staan bovenaan de lijst met aandoeningen. Het is een wonder dat zoveel mensen uit de rest van de wereld naar Europa willen komen. Alsof je met alle macht een kamer

in een gekkenhuis wil bemachtigen. Maar hoe is het zover kunnen komen?

Soms ga je dingen duidelijker zien als je ze van een afstand bekijkt. Twee jaar geleden heb ik een lange reis gemaakt: de weg naar het Avondland, een tocht van Ethiopië naar Europa. Van de plek waar ooit de wieg van de mensheid stond, waar we uiteindelijk allemaal vandaan komen, naar de plek waar ikzelf vandaag woon. Een tocht door Ethiopië en Soedan, het Midden-Oosten, de Kaukasus en Oost-Europa. Ik begon aan die reis met een dubbele vraag: hoe kijken mensen langs die route vandaag naar hun verre neven uit Europa, hoe aantrekkelijk zijn onze idealen nog, en wat zijn wijzelf onderweg kwijtgespeeld? Wat hebben we laten liggen op onze lange weg van de bron naar het Avondland?

Op de allereerste dag van die reis maakte ik in de Ethiopische hoofdstad kennis met professor Bekele Gutema, hoofd van het departement filosofie aan de universiteit van Addis Abeba. Voor ik in Ethiopië was geweest, kwam het idee van een 'Ethiopische filosoof' mij vreemd en onwennig over. Ik heb zelf filosofie gestudeerd en heb in die tijd vrijwel alleen over Europese filosofen college gekregen: de oude Grieken, Nietzsche, Hegel, Marx, Sartre. Ik herinner me één trimester Arabische filosofie, af en toe een verwijzing naar een oude Chinese of een Indische wijsheid, maar Afrika kwam op geen enkel moment ter sprake. Afrika was letterlijk een blinde vlek op de filosofische wereldkaart.

Toen ik hem dat vertelde, schrok professor Gutema niet. Hij vond het tekenend voor de paternalistische manier waarop Europese filosofen altijd naar de rest van de wereld hebben gekeken. 'Westerse filosofen,' zei hij, 'zijn er altijd van uitgegaan dat hun inzichten en hun waarheden universeel zijn, dat ze gelden voor alle mensen in de hele wereld. Maar dat is niet zo: de moderne westerse filosofie is ontstaan in een specifieke context en heeft haar eigen gevoeligheden en prioriteiten. Een Afrikaan legt heel andere accenten.'

Het grootste verschil, vertelde professor Gutema, is dat voor de Europese filosofie alles vertrekt vanuit het 'ik'. *Je pense, donc je suis*. Dat was het startpunt van de moderne Europese filosofie. Maar dat uitgangspunt heeft uiteindelijk geleid tot een doorgedreven individualisme dat mensen hier als bedreigend en ontwrichtend ervaren. Voor ons komt het collectief, de gemeenschap, op de eerste plaats en is een individu een onderdeel van dat collectief. Voor een Europeaan telt vooreerst het individu, en is het collectief een optelsom van individuen. De Ethiopische filosoof vertrouwde mij een Afrikaanse wijsheid toe: 'Als je je buur geen negen laat halen, zal je zelf nooit een tien halen. Dat vergeet men in het Westen vaak.'

Diezelfde week was ik in Lalibela, een afgelegen stadje in de Ethiopische bergen. Lemen hutten, mannen en vrouwen in witte gewaden, jongens op blote voeten die zwaarbepakte ezeltjes voortdreven. Ik ontmoette er een jongeman, Mulu. Hij liet me de prachtige rotskerken van Lalibela zien, waar priesters in het halfdonker met wierookvaten zwaaiden en gebeden zongen die uit een andere tijd leken te komen. Buiten zaten mensen in groepjes bij elkaar. Glimlachend en keuvelend. Een kruik ging van mond tot mond. Het tafereel straalde vrede en harmonie uit, had bijna iets bijbels.

‘Kijk,’ wees Mulu, ‘dit is voor ons het allerbelangrijkste: *unity*. Eenheid.’ Ik was getroffen door de intense en authentieke sfeer die in Lalibela hing en vroeg me tegelijk af hoelang het zou duren voor de grote buitenwereld tot in het Ethiopische stadje zou doordringen. Ik vroeg Mulu of het begrip globalisering hem iets zei. Hij zette zich schrap. ‘Voor de Afrikaanse landen is globalisering verwoestend,’ zei hij. ‘*Globalisation kills diversity. Globalisation kills identity. When civilisation comes to Lalibela, nobody wears like this.*’ Hij wees op zijn witte gewaad. ‘Dan draagt iedereen een pak. *And what is worse,*’ nog erger, ‘*when civilisation comes to Lalibela, everybody in the street walk alone.*’

De huiver voor het individualisme van de Europeaan zou als een rode draad door de hele verdere reis lopen.

Mijn tolk in Soedan heette Issam en was een warme, beminnelijke man met een open kijk op de dingen. Op een avond zaten we bij elkaar in de lobby van een sjofel hotel in Atbara, een stadje aan de Nijl. We vertelden over ons leven thuis. Issam had vier kinderen, twee werkten al, twee studeerden nog. ‘Ze dromen er alle vier van om naar Europa te gaan,’ zei hij. ‘De vrijheid in Europa is voor hen zo aantrekkelijk.’ Issam had zelf een paar jaar in Europa gewoond en had vooral onthouden dat hoogwaardigheidsbekleders er als gewone mensen worden behandeld en zich net als iedereen aan de regels moeten houden. ‘*In my country,*’ zei Issam, ‘*leadership is respected for itself. The chief is the chief, no questions asked.*’ Issam had geen bezwaar dat zijn kinderen naar Europa gingen, maar hij zag hen toch liever geen Europeanen worden. Ik vroeg waar hij dan bang voor was. ‘*Because Europeans live their life alone,*’ glimlachte hij. ‘*Your movies are telling me this, your books are telling me this, and your music is telling me this.*’

Uit Soedan onthoud ik ook een uitspraak van sjeik al-Karouri, een invloedrijke islamitische geestelijke. De sjeik staat bekend om zijn felle anti-westerse en antiliberaal opvattingen. Hij was bereid ons te woord te staan na afloop van het vrijdaggebed in de Moskee van de Martelaren in het hart van Khartoem. Als niet-moslims mochten we met onze ploeg de

gebedsruimte niet in, dus trokken we ons terug in een zijkamer waar ook de technici van de Soedanese televisie zich hadden geïnstalleerd. Op een monitorscherm zag ik de sjeik, een lange knokige man, het spreekgestoelte beklimmen en aan een vlammend betoog in het Arabisch beginnen. ‘Hij heeft het over Europa,’ fluisterde Issam me toe. Dat was meteen mijn eerste vraag aan de sjeik toen ik na afloop van het gebed in zijn bureau tegenover hem zat. Wat hij precies over Europa had gezegd. ‘Europa is voor ons een voorbeeld,’ verklaarde hij tot mijn verbazing. ‘Europa kent vele volkeren en vele talen, maar jullie hebben één munt, één grondwet en één president. Daar zouden de Soedanezen zich moeten aan spiegelen, in plaats van het land uit elkaar te laten vallen in een noordelijk en een zuidelijk deel.’

Wat intussen overigens gebeurd is.

Sjeik al-Karouri vond wel dat de Soedanezen moesten uitkijken dat ze niet zomaar alles van de Europeanen overnamen. De vrije en losse manier waarop mannen en vrouwen in Europa met elkaar omgaan was iets wat de sjeik niet wilde zien overwaaien. ‘Soedan is een conservatieve samenleving,’ verklaarde hij. ‘Vrouwen mogen hier deelnemen aan het sociale leven, maar ze mogen zich niet opmaken of seksuele relaties hebben buiten het huwelijk.’

Het gesprek kwam op het bezoek dat Barack Obama kort daarvoor aan Egypte had gebracht en de speech die hij aan de universiteit in Caïro had gegeven. Daarin had de Amerikaanse president een hand uitgestoken naar de moslimwereld en ervoor gepleit dat het tussen Oost en West tot een wederzijdse uitwisseling moest komen. Daar was de sjeik het helemaal mee eens. ‘Wij hebben een doel,’ zei hij, ‘maar we missen de middelen. Jullie hebben de middelen, maar jullie missen een doel. Wat wij van jullie verwachten, zijn technologische middelen. Wat wij jullie aanreiken, is een doel: het geloof in God en een manier om jullie voor te bereiden op het leven na de dood.’ Ik dacht bij mezelf: dat doel krijg je aan een Europeaan niet verkocht, maar het besef dat we een doel missen is er wel. Een doel dat hoger reikt dan de eerstvolgende aankoop. Een doel dat meer bezieling opwekt dan het in toom houden van een uit de hand lopende spread.

De weg naar het Avondland liep verder door Egypte, waar op dat moment nog geen revolutie had plaatsgevonden, maar waar de wrok en de onvrede tastbaar in de lucht hingen. Taxichauffeurs vertelden me over de diepgewortelde corruptie. Om je taxivergunning niet kwijt te raken betaalde je aan de politie een afkoopsom die afhing van de grootte van je auto. Ik zag met eigen ogen hoe een jonge schoenpoetsers door twee agenten werd tegengehouden en hun ieder een stel veters moest geven voor hij weer verder mocht.

In Luxor wees iemand me een braakliggend terrein waar mensen een halfjaar eerder zonder verhaal uit hun huis waren gezet om plaats te maken voor de plannen van projectontwikkelaars. Werkloosheid en analfabetisme waren gigantisch. Achter de mooie Egyptische façade van tempels, obelisk en piramides ging een grimmige werkelijkheid schuil.

Ik leerde in Luxor ook een gepensioneerd gids kennen. George Matta heette hij en hij nam geen blad voor de mond. 'De toestand is ronduit dramatisch,' zuchtte George. 'Openbare diensten werken niet of nauwelijks, in apotheken liggen alleen verlopen geneesmiddelen, dit land wordt op elk niveau inadequaats bestuurd.'

George vertelde vol heimwee over het tijdperk van president Nasser, die Egypte bestuurde van 1952 tot zijn dood in 1970. 'Je kan je niet voorstellen hoe anders het leven in Egypte toen was,' verzekerde hij mij. 'Nasser was iemand die bekommerd was om zijn volk. Het onderwijs en de medische zorg waren gratis. Als je afstudeerde, kon je gegarandeerd twee jaar voor de overheid werken. Toen hij stierf, heb ik mijn vader voor het eerst zien huilen.'

Geen enkele Arabische leider uit de recente geschiedenis is door zijn onderdanen zo bewonderd en aanbeden als president Nasser. Hij was een held, niet alleen in zijn eigen Egypte maar in de hele Arabische wereld. Nasser was de eerste die een vuist maakte tegen de Europeanen. Hij nationaliseerde het Suezkanaal, hij bouwde de Aswandam. Hij gaf de Egyptenaren hun trots terug, het gevoel dat ze meetelden in de wereld, dat ze hoofdrolspelers in hun eigen geschiedenis waren geworden en niet langer onbeduidende figuranten.

'Nasser deed ons dromen,' zei George. 'Vandaag, na dertig jaar Moebarak, is die droom dood.'

Een paar maanden na mijn ontmoeting met George werd het Tahrirplein bezet, brak de Arabische Lente aan en werd Moebarak, de man die de droom van de Egyptenaren een stille dood deed sterven, verdreven.

In Europa weten we nog steeds niet wat we over de gebeurtenissen in Egypte moeten denken. Is voor Egypte eindelijk het tijdperk van ware democratie aangebroken? Of moeten we ons zorgen maken over de langetermijnagenda van de Moslimbroeders en is de Arabische lente alleen maar een omweg naar een fundamentalistisch regime? Voor beide scenario's zijn aanwijzingen en argumenten te vinden. In Caïro wees een Egyptische schrijver me dan weer op de grote vergissing die Europa maakt door te geloven dat er voor Egypte maar twee mogelijke richtingen zijn: het fundamentalisme of de westerse weg. De Egyptenaren zullen hun eigen, Egyptische weg moeten vinden, zei hij. Maar de Europeanen missen het inbeeldingsvermogen om zich daar iets bij voor te stellen. De Europeanen hebben de afgelopen tweehonderd jaar de fakkel van de

beschaving gedragen, maar zitten vandaag gevangen in hun eigen denksysteem. Ik spreek zelf Engels en Frans, vertelde de schrijver. Ik heb Europese literatuur en filosofie bestudeerd. Ik kan mij in de wereld van een Europeaan verplaatsen. Omgekeerd kunnen een Belg of een Fransman of een Duitser dat niet. Wat dat betreft zijn Europeanen arm. *Ils sont tout à fait prisonniers de leur civilisation, de leur gloire et de leur blabla.*'

Ik wil niet de indruk wekken dat ik over Europa alleen kritische geluiden heb gehoord, over hoe afstandelijk en kil we zijn, over ons gebrek aan empathie en ons ingebakken superioriteitsgevoel: ik heb ook onze kwaliteiten horen roemen.

In Haifa, in het noorden van Israël, bracht ik een middag door in het gezelschap van Oz Almog, een flamboyante socioloog die de ontwikkelingen binnen de Israëlische maatschappij bestudeert. We hadden het over de geschiedenis van zijn land en de Europese wortels van het zionisme. Over de aparte band tussen Israël en Europa. Israël voelt zich een deel van het Westen, en wordt door ons ook zo behandeld. Israël doet mee aan het Eurovisiesongfestival, Israëlische clubs doen mee aan de Champions League, terwijl het land eigenlijk in Azië ligt.

Oz Almog wees me op iets wat Europa en Israël gemeen hebben en wezenlijk is voor ons culturele DNA. 'Een westerling,' zei Almog, 'wil achter de waarheid komen. De historische waarheid, de wetenschappelijke waarheid, de juridische waarheid. Daarom hebben wij goeie universiteiten en kritische, onafhankelijke media. In de ons omringende Arabische landen heb je dat niet.'

'Is dat niet omdat die andere landen dictaturen zijn?' wierp ik op.

Oz Almog schudde zijn hoofd. 'Het is precies andersom. Het zijn dictaturen omdat ze de waarheid niet koesteren. Ze ontwikkelen geen kritisch vermogen. Je leert er te gehoorzamen, niet om kritisch te denken.'

Almog legde me uit dat de psychologie twee manieren beschrijft waarop een mens kan verklaren wat hem overkomt. 'Als je uitglijdt over een bananenschil kan je jezelf voor het hoofd slaan, jezelf verwijten dat je niet hebt uitgekeken, je kan de schuld bij jezelf leggen. Dat heet interne attributie. Je kan ook uitglijden en diegene vervloeken die de schil heeft laten rondslingeren, de schuld bij iemand anders leggen. Dat heet externe attributie. Een cultuur kan een van die twee verklaringswijzen stimuleren. In het Westen stimuleren we de interne attributie: zelfbevraging en zelfkritiek. Zo ga je vooruit. Je wil de lat steeds hoger leggen. Je zoekt de schuld bij jezelf en leert daaruit. Dat is een erfenis van het christendom.'

Ik dacht onwillekeurig aan de talloze generaties Europeanen die zich eeuwenlang wekelijks in de kerk op de borst hebben geklopt: door

mijn schuld, door mijn schuld, door mijn grote schuld. En de secularisering heeft die aloude schuldreflexen niet uitgewist. Er was een tijd dat we vastten om de eeuwige zaligheid te bereiken. Vandaag volgen we een dieet en ontzeggen we ons het lekkers, niet voor onze ziel, maar om het ideale lichaam te bekommen. We overladen onszelf met schuldgevoelens omdat we te uitgezakt zijn, niet in conditie, niet zoals we zouden moeten zijn. Voor het heil van onze ziel gooiden we geld in de offerblok en trokken we op bedevaart. Vandaag betalen we lidgeld van een fitnesscentrum en werken we ons in het zweet op een loopband.

Soms denk ik dat ons schuldgevoel ook bepaalt hoe we naar onze eigen geschiedenis kijken. In Europa is dat met een diep besef van onze historische wandaden. Kolonialisme, uitbuiting, imperialisme, slaverhandel, religieuze intolerantie, het Europese geschiedenisboek telt vele zwarte bladzijden. Daar zijn we ons als Europeanen van bewust. Het besef en de herinnering van die wandaden drukken tot op vandaag hun stempel op de manier waarop we ons in de wereld opstellen. We zijn ook zelf de eersten om die wandaden uitgebreid te documenteren en te beschrijven.

Daardoor is Europa vandaag bij uitstek het onbeledigbare werelddeel. Ik kan me niks kwetsends, denigrerends of aanstootgevends voorstellen waarmee iemand uit een ander continent de Europeanen in hun diepste gevoelens zou treffen. Het lelijkste over zichzelf heeft de Europeaan namelijk allang zelf gezegd. Een situatie waarin een anti-Europese uithaal van een fanaticus uit het Midden-Oosten zou leiden tot algemene verontwaardiging onder de Europese bevolking en het in brand steken van consulaten en ambassades is moeilijk voor te stellen. Als een Europese minister van Justitie door een buitenlandse premier op haar ziel wordt getrapt, is zijzelf de eerste om het voorval welwillend onder de mat te moffelen.

Mensen hebben me vaak gevraagd: waar had je het gevoel dat Europa begon? Waar had je het gevoel dat je in Europa was? Er is natuurlijk de officiële grens van de Unie, maar die is arbitrair en over enige tijd ongetwijfeld weer anders. Gevoelsmatig begint Europa voor mij waar mannen en vrouwen op een ongedwongen manier met elkaar omgaan, waar vrouwen zichzelf kunnen zijn zonder voor lijf of leden te moeten vrezen.

In het geboortedorp van mijn Koerdische tolk, in het oosten van Turkije, was twee maanden voor ik er kwam een vrouw door haar schoonfamilie vermoord omdat ze in haar eentje naar de stad was gegaan. Op nauwelijks honderd kilometer daarvandaan lag de Armeense grens. Van daar af liepen – ook in de kleinste plattelandsdorpen – vrouwen erbij

zoals ze dat zelf wilden zonder dat iemand daar moorddadige gedachten bij kreeg.

Dat verschil in omgangsvormen tussen mannen en vrouwen is niet iets recent en heeft reizigers altijd al getroffen.

De Ottomaanse diplomaat Evliya Celebi schreef in 1664 over zijn bezoek aan Wenen:

‘Mannen en vrouwen lopen niet van elkaar weg. De vrouwen zitten met ons, Ottomanen, samen te drinken en te praten, en hun echtgenoten zeggen daar niks over en laten dit gebeuren. Het wordt niet als schandelijk gezien. De reden hiervoor is, dat in de christelijke wereld de vrouwen de baas zijn, en die onfatsoenlijke manier van doen hebben ze al sinds de tijd van de maagd Maria.’

Het zou niet-Europese reizigers blijven opvallen. In 1860 stuurde de Marokkaanse sultan een gezant naar Frankrijk met de opdracht hem een verslag te bezorgen over de algemene toestand van het land. Idriss Al’Amraoui verbaasde zich over de spoorwegen en de telegraafpalen, maar nog het meest over hoe mannen en vrouwen zich onder elkaar gedroegen. ‘Wanneer je in Parijs ergens op bezoek gaat,’ schrijft hij, ‘groet je de vrouw voor de man. Zij is het die de gasten verwelkomt. Wanneer een vreemde man haar hand vastpakt, is de echtgenoot niet beledigd. Hij vindt het zelfs goed dat ze met een andere man een wandeling maakt, of – wanneer hij zelf niet vrij is – met een andere man naar een theatervoorstelling gaat.’

Waar die omgangsverschillen uiteindelijk vandaan komen, is voer voor cultuurhistorici en antropologen. Het fenomeen aan sociaal-economische factoren wijten lijkt me naast de kwestie. Niemand verliest zijn respect voor vrouwen, of beter gezegd: voor het recht op zelfbeschikking van een vrouw, omdat hij eng behuisd is of langdurig werkloos. Ikzelf ben geneigd de Ottomaanse diplomaat te volgen in zijn theologische verklaring. Een cultuur die de moeder Gods aanbidt, is klaar om de vrouw op een voetstuk te plaatsen, de hoofse liefde te scheppen en de hoffelijkheid uit te vinden. Die is niet universeel. Toen ik in Saoedi-Arabië bij de uitgang in een museum een vrouw wilde laten voorgaan, schudde die het hoofd. ‘*In Arabia, it’s men first,*’ zei ze.

Zodra je het Europese continent binnentrekt is er ook een andere, meer tastbare grens die je gewaarwordt. In Oekraïne duiken vanaf een bepaald moment latijnse letters op in het straatbeeld, en zie je meer barokkerkjes verschijnen, meer art nouveau en jugendstil. Het is de voormalige grens tussen het orthodoxe Russische rijk en het katholieke Habsburgse keizerrijk die tot de eerste wereldoorlog bestond en nog altijd zijn culturele sporen nalaat.

In Lviv, een prachtig stadje in het uiterste westen van Oekraïne, ontmoette ik een historicus, Jaroslav Hrytsak. Hij was de allereerste hippie van Oekraïne geweest, vertelde hij, en nog steeds een grote Beatlesfan. We waren meteen vrienden. ‘Hier in Oekraïne hebben we ons altijd een tweedehands Europa gevoeld,’ vertelde Hrytsak. ‘We hebben alles altijd moeten importeren uit het westelijke deel van Europa. Niet de materiële dingen, maar de ideologieën en gedachtestromingen, alle ismen: socialisme, liberalisme, communisme. Het is allemaal bedacht in Londen, Parijs, Brussel.’

Ik zei dat ik daar nooit had bij stilgestaan en vroeg professor Hrytsak hoe dat volgens hem dan wel kwam. ‘Dat hebben jullie te danken aan de paus,’ zei hij zonder verpinken. Ik dacht: dit moet ik onthouden als ik ooit wordt gevraagd om in het Vlaamse Parlement een lezing te houden, en spitste mijn oren.

‘Al in de vroege Middeleeuwen,’ legde Jaroslav Hrytsak uit, ‘had je in het westelijke, katholieke deel van Europa de keizer, de vertegenwoordiger van de wereldlijke macht, en de paus, de geestelijke macht. Die twee hebben elkaar altijd beconcurrerd en bekampt, ze hebben elkaar bij momenten zelfs gevangengezet. Maar geen van de twee is er ooit in geslaagd de absolute macht te verwerven. Door die rivaliteit kon tussen keizer en paus een derde macht ontstaan: universiteiten, gilden en vrije steden, instituten die zich later hebben ontwikkeld tot onze burgerlijke instellingen. In het Russische orthodoxe rijk was daar geen gelegenheid toe. De tsaar was almachtig op ieder gebied, en dat had verstikkende gevolgen. Er was binnen Rusland geen ruimte voor het vrije denken. Een gebeurtenis als de gang naar Canossa, toen de Duitse keizer Hendrik IV op zijn blote voeten over de Alpen naar de paus in diens buitenverblijf in Canossa trok om vergiffenis te vragen, is in Rusland ondenkbaar. De tsaar wàs God!’

Jaroslav Hrytsak dronk van zijn halve liter bier en liet zijn ogen over de studenten op het plein voor de universiteit gaan. ‘Vandaag voelen wij ons op en top Europees,’ zei hij. ‘Kijk om je heen, dit is een Europese stad. Meer dan de helft van onze jongeren is universitair geschoold, dit is een enorme markt. Wij hebben jullie zoveel te bieden. Als Bulgarije en Roemenië bij de Unie mogen, waarom wij dan niet?’

Via Polen, Duitsland en Nederland kwam ik na meer dan drie maanden weer in mijn eigen land. De allerlaatste afspraak van de reis had ik in Antwerpen, met een jonge Ethiopiër, Hundé Dhugassa. Hundé was rijzig en slank, droeg een smetteloos lichtgrijs pak en had met zijn vage glimlach iets onaards, iets angelieks over zich. Hij had precies hetzelfde gedaan als ik: Hundé was van Ethiopië naar Antwerpen gereisd. ‘Maar jij hebt het uit vrije wil gedaan,’ lachte hij. Hundé zelf was zijn land moeten

ontvluchten. Hij werd verdacht van het lidmaatschap van een verboden studentenorganisatie, stond op het punt om opgepakt te worden en was net op tijd door vrienden getipt. Hij had een vliegticket kunnen bemachtigen en was eerder toevallig in België beland waar hij nu drie jaar woonde. Hij sprak al een aardig mondje Nederlands maar we praatten Engels. Ik vertelde dat ik Ethiopië had bezocht, dat ik het uitgebreid had gefilmd en beschreven, en vroeg wat hem in België het meest opviel.

Hundé dacht even na en glimlachte. *'People here are busy,'* zei hij. *'Everything is so busy and fast.'* Druk en snel. *'And your country is finished! Jullie land is helemaal af! In my country nothing is finished. And nobody's busy.'* Toen betrok zijn gezicht. *'Hier hebben mensen alles,'* zei hij. *'Ze hebben een huis of een appartement, een auto en een job. And they are depressed. Why?'*

Ik dacht: daar ben ik nu net meer dan drie maanden voor onderweg geweest, om een antwoord op die vraag te vinden.

'Ik ken Afrikaanse mensen,' zei Hundé, *'die alles hebben opgegeven om hier te geraken, die hun leven op het spel hebben gezet, en die na een jaar hier in België zelfmoord hebben gepleegd.'*

'Er is dus wel iets met deze plek aan de hand?' zei ik.

'Yes!' zei hij. *'And they should find it out! Daar zouden ze moeten zien achter te komen.'*

Het waren de laatste woorden van de hele reis, en ze zijn door mijn hoofd blijven spoken. *'They have everything and they are depressed, why?'* Op dat moment moest ik Hundé het antwoord schuldig blijven. Maar vandaag, als ik de puzzelstukken samenleg, zou ik hem zeggen: omdat de Europeaan een tragische figuur is. Een Europeaan is gedoemd om niet gelukkig, om niet tevreden te zijn. En een eerste deel van de sleutel ligt bij wat Oz Almog me vertelde over interne attributie. Het principe om jezelf te bevragen, kritisch te zijn voor jezelf, de lat altijd hoger te willen leggen, heeft ons geweldig veel opgeleverd. We hebben er al onze wetenschappelijke en technologische vooruitgang, al onze materiële welvaart aan te danken. We wilden meer weten en we wilden meer hebben, en we weten meer en we hebben meer. Maar tegelijk zorgt dat mechanisme ervoor dat we altijd evenveel oog hebben voor wat er niet is als voor wat er wel is. Evenveel oog hebben voor wat we niet hebben als voor wat we wel hebben. Wat we ook hebben, we voelen ons voortdurend geconfronteerd met een structureel tekort, en dat drijft ons in een steeds hoger tempo vooruit. We voelen ons gedwongen om te streven naar iets wat per definitie voor ons uit ligt en onbereikbaar blijft. Het perfecte lichaam, de perfecte baan, de perfecte partner.

De economische vertaling van dat principe is de groei. Stilstaan is achteruitgaan. We moeten zorgen dat we volgend jaar meer produceren

dan vandaag. Maar meer wat? Meer smartphones, zodat we er niet om de zes maanden maar om de zes weken een nieuwe kopen? Meer laptops? Meer auto's? De grote baas van Fiat wees er enkele weken geleden op dat het grootste probleem van de Europese autoindustrie erin bestaat dat ze te veel auto's produceert.

Onlangs voorspelde minister van Staat Mark Eyskens op apocalyptische toon dat het crashen van de euro onze welvaart in één klap zou doen terugvallen naar het niveau van vijftien jaar geleden. Naar dat van 1997 dus. Ik herinner me dat jaar nog erg goed. Met het welvaartspeil van toen was weinig mis. Ook in 1997 was de gemiddelde Belg al talloze malen rijker dan de meeste andere aardbewoners. Ook toen al reden en vlogen we naar de zon en de bergen, en ook toen al gooiden we in Europa miljoenen tonnen ongenuttigd voedsel weg.

We hebben ons ook op een andere manier klemgereden. Dankzij de Verlichting werd onze geest bevrijd en raakte God steeds verder uit ons wereldbeeld verbannen. De zin kwam niet meer van boven, die moesten we voortaan zelf aan ons leven geven. Aanvankelijk konden we ons daarvoor nog achter een seculier ideaal scharen, een groot maatschappelijk ideologisch verhaal dat een richting aangaf: socialisme, nationalisme, communisme. God had ons verlaten, maar we waren niet alleen. We voelden ons verbonden met geestesgenoten die naar hetzelfde aardse ideaal wilden streven. Sinds ook die grote verhalen zijn begraven leven we in het postmoderne tijdperk en is het letterlijk ieder voor zich. Sinds het einde van de vorige eeuw is het individualisme in overdrive gegaan en voltrekt zich een totale maatschappelijke atomisering waarin iedereen zich een eigen identiteit bij elkaar shopt en een eigen waarheid bij elkaar blogt. We zijn allemaal bedrijfsleider van de bvba IK. Het enige wat ons bindt is dat we allemaal consumenten zijn geworden. *Je dépense, donc je suis*. Om de angst en de leegte te bezweren. 'Gij zult consumeren!' is het elfde gebod dat Mozes op de berg liet liggen.

In zijn nieuwste boek *Je moet je leven veranderen* schrijft de Duitse filosoof Peter Sloterdijk: 'Het enige echt zwaarwichtige feit van ethische betekenis in de wereld van vandaag is het alom groeiende inzicht dat het zo niet verder kan.' Er moet iets veranderen in onze hoofden, in de manier waarop we naar de wereld kijken en de dingen om ons heen evalueren.' Ik denk dat hij gelijk heeft. En gesleutel aan een wetsartikel of het overdragen van een bevoegdheid zal daarvoor niet volstaan.

Sommigen opperen dat het tijd is voor een nieuwe verlichting, of tenminste een update ervan, een verlichting 2.0. Laten we niet vergeten waar de eerste op neerkwam: een bevrijding van de geest, niet van een reële vijand maar van waanbeelden die we zelf gecreëerd hadden: Hemel

en hel, het idee dat de maatschappij een door God gewilde en onwrikbaar vastliggende orde is. Misschien is het tijd om ons af te vragen welke zelfgecreëerde waanbeelden vandaag ons leven beheersen. Waarvan we ons niet realiseren dat het waanbeelden zijn omdat we er middenin zitten. Het waanbeeld dat de enige vorm van vooruitgang er een is die in cijfers valt uit te drukken; het geloof dat sociale ongelijkheid de harde maar rechtvaardige uitkomst is van eerlijke concurrentie. Het geloof dat de aarde een rechtenloos reservoir is waar we naar believen uit kunnen putten.

Het klinkt niet als een lichte opgave, maar zoals de directeur van de toen nog ongehavende bibliotheek van Tripoli me ooit zei: *La vie est un projet d'optimisme*. We hebben als Europeanen heel wat op ons geweten, maar er is ook best veel waar we trots op kunnen zijn. We hebben de sociale zekerheid uitgevonden, de relativiteitstheorie en de romantische liefde. We hebben als eersten de kinderarbeid en de slavernij afgeschaft. Onze grootste kracht is altijd geweest: de bereidheid om onszelf in vraag te stellen. Om te twijfelen aan onze zekerheden, om oude denkpatronen overboord te gooien, om te willen weten wat er achter de muur ligt.

Laten we daarin Europeanen blijven.